

सोलापूर जिल्ह्यातील उजनी धरणाचा भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. आवटे एस. जे.

भूगोल विभाग प्रमुख वालचंद कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड सायन्स, सोलापूर, महाराष्ट्र.

सारांश:-

अवर्षण ही नैसर्गिक आपत्ती असून ती पर्जन्याशी निगडित असते. हवामान व जलचक्र यांच्या बिघाड होण्यात दुष्काळाचा मोठा वाटा असतो. ज्या प्रदेशात जंगलाचा अभाव, जंगलतोड, मोसमी वार्याची अनिश्चितता इत्यादी कारणांमुळे दुष्काळाची स्थिती निर्माण होते. भारतातील एकूण क्षेत्राच्या 16 टक्के क्षेत्र अवर्षण प्रवण आहे. त्या मध्ये ओसाड प्रदेशाचा समावेश होतो. पश्चिम महाराष्ट्रातील 11 टक्के क्षेत्र अवर्षण प्रवण आहे. सोलापूर हा जिल्हा हा यामध्ये समाविष्ट होतो. या पर्यावरणीय आपत्तीचा परीणाम हा जिल्हा आर्थिक दृष्टीने मागे राहिला. त्यावर कायम स्वरूपी उपाय म्हणून माढा तालुक्यात उजनी येथे भीमा नदीवर धरण बांधले. या धरणाच्या कक्षेमध्ये सहा तालुके समाविष्ट होतात. त्यामुळे हे धरण या परिसरातील एक वरदान ठरत आहे. येथे उजनी धरणापूर्वी पाच साखर कारखाने होते. आता 35 कारखाने स्थापन झाले.

बीजशब्द:- जलचक्र - अवर्षण - आपत्ती - वरदान - कारखाने.

प्रस्तावना :-

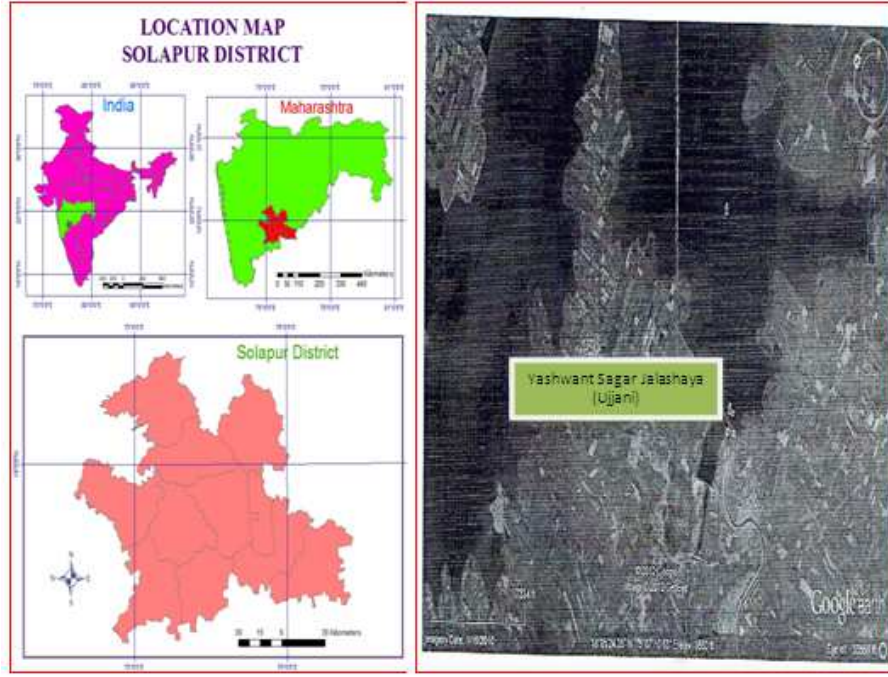
आज महाराष्ट्रात 4500 धरणे असून त्यातील 5 धरणे राष्ट्रीय दृष्टीने महत्वाची आहेत. 160 धरणे वर्ग 1 म्हणजे मोठी व महत्वाची आहेत. इतर धरणे पावसाळ्यानंतर 8 महिन्यांत कोरडी होतात. सोलापूर जिल्ह्यातील उजनी धरण हे वर्ग 1 मधील राष्ट्रीय दृष्टीने महत्वाचे धरण आहे. हा प्रकल्प जलसिंचन हे उद्दिष्ट समोर ठेऊन कै. यशवंतराव चव्हाण यांच्या प्रेरणेने कृष्णेची उपनदी व सोलापूर जिल्ह्याची जिवनदायी भीमा नदीवर उजनी येथे पूर्णतः सोलापूर जिल्ह्याच्या हद्दित बांधण्यात आले. हे धरण बांधत असताना दुष्काळी सोलापूर जिल्ह्यातील बहुतांशी जमिन जल सिंचनाखाली येईल याचा विचार केला. सोलापूर जिल्ह्यात पावसाचे प्रमाण कमी, त्यामुळे कोरडवाहू शेतीची शाश्वती नसल्याने कायम स्वरूपी पाणी पुरवठ्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी उजनी धरणाचे नियोजन केले आहे.

अभ्यास क्षेत्र :-

सदर संशोधनासाठी सोलापूर जिल्ह्यातील वरदान ठरलेले उजनी हे धरण (यशवंतसागर) निवडले आहे. याचे स्थान सोलापूर व पूणे जिल्ह्याच्या माढा व इंदापूर तालुक्याच्या सरहद्दीवर आहे. या धरणाला निवडलेले स्थान भौगोलिक दृष्ट्या अतिशय सुरक्षित असे आहे. हे धरण $18^{\circ}4'24''$ उत्तर अक्षवृत्त तर $75^{\circ}07'75''$ पूर्व रेखावृत्तावर आहे.

या धरणाचे भौगोलिक क्षेत्रफळ 180.33 चौ. कि.मी असून समुद्र सपाटीपासून 550 मीटर उंचीवर आहे.

नकाशा नं. 1

अभ्यासाचा उद्देश :- प्रस्तुत शोध निबंध लिहिण्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे दुष्काळी जिल्ह्यातील या धरणाचे महत्व त्याचे आर्थिक विकासावरील परिणाम याची पाहणी करणे. वास्तव चित्र काय आहे हे पाहणे. हे धरण एक वरदान आहे हे किती सत्य आहे हे पाहणे.

अभ्यास पध्दती :- प्रस्तुत शोध निबंध लिहिण्यासाठी द्वितीयक स्वरूपाची आकडेवारी वापरलेली आहे. उजनी धरणाचा अहवाल, सोलापूर सांख्यिकी माहिती 2010-11 ग्रंथालयातील पुस्तके, वर्तमानपत्रातील निबंध यांचा उपयोग केला आहे. ही माहिती विविध नकाशा, आलेख याद्वारे दाखविली आहे.

विक्षेपण :- उजनी धरण हे महाराष्ट्रातील महत्वाच्या धरणांपैकी एक आहे. याची मुहूर्तमेढ कै. यशवंतराव चव्हाण तत्कालीन मुख्यमंत्री असताना झालेली आहे. दुष्काळी या जिल्ह्यासाठी कायमचा पाणी प्रश्न मिटविण्यासाठी हे धरण उभारले आहे. या मध्ये पाणी बुडीत क्षेत्र 30,800 हेक्टर आहे. या धरणाचा मुख्य कालवा डावीकडे असून त्याचे दोन उपफाटे संगम येथुन डावा व उजवा कालवा नावांनी ओळखले जातात. उजवा कालवा 126 कि.मी तर डावा कालवा 133 कि.मी. आहे. डाव्या कालव्यावर 96000 हेक्टर क्षेत्र तर उजव्या कालव्यावर 51800 हेक्अर क्षेत्र ओलिताखाली येईल असे उद्दिष्ट ठेवले. परंतु गेल्या 25 वर्षांचा अहवाल आकडे पाहिले असता हे क्षेत्र अपेक्षित ओलिताखाली आले नाही. डावा कालवा 71524 हेक्टर व उजवा कालवा 15158 हेक्टर म्हणजेच या धरणाचा 58.64% एवढाच सिंचनाचा हेतू सफल झाला आहे. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे या लाभ क्षेत्रात ऋसासारख्या

अतिपाणी लागणार्या पिकांची लागवड मोठ्या प्रमाणात झाल्याने हे क्षेत्र कमी दिसत आहे. हा जिल्हा दुष्काळी म्हणून ओळखला जात असला तरी महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर भारतातील एकमेव जिल्हा आहे जेथे सर्वात जास्त साखर कारखाने आहेत. कारण हे नकदी भरवशाचे पिक असल्याने उजनीतील जलसिंचनाचे क्षेत्र इतर कमी पाण्याची पिके वाढ नाही त्यास पाणी पुरत नाही हे सत्य उघड झाले.

समस्या :- हे धरण बांधत असताना प्रारंभिक खर्च 42.58 कोटी रुपये होता. हे धरण वेळेत पूर्ण झाले नाही त्यामुळे प्रकल्पावर 1400 कोटी रुपये खर्च झाले. अजून काही कामे होणे बाकी आहेत. या धरणाची " यशवंतसागर " जलाशयाची साठवण क्षमता 117 टी.एम.सी. एवढी आहे. महाराष्ट्रातील हे सर्वात मोठे धरण आहे. त्यातील उपयुक्त साठा 53 टी.एम.सी. असून मृत साठा 64 टी.एम.सी. एवढा आहे. या धरणातून 10-12 टी.एम.सी. पाण्याचा वापर बिगर सिंचन (उद्योग) या साठी केला जातो तर 39 टी.एम.सी. आठमाही सिंचनासाठी होतो. या धरणाचे पाणी पंढरपूर, माळशिरस, मोहोळ, माढा या प्रमुख तालुक्याला मिळते परंतु इतर तालुके मात्र या पाण्यापासून वंचित आहेत. या मध्ये मंगळवेढा, दक्षिण सोलापूर, उत्तर सोलापूर व अक्कलकोट या तालुक्याला पाणी कमी मिळते.

उजनी धरण हे या जिल्ह्याचे वरदान असले तरी तेवढेच धोकादायक ही आहे. पुर नियंत्रण, पाणी प्रदुषण या समस्या येथे दिसतात. 28 जुलै 2005 रोजी मोठा पुर आला त्यावेळी या धरणाने धोक्याची पातळी ओलांडली. त्यामुळे प्रचंड पाणी नदी पात्रात सोडावे लागले. त्यामुळे भीमेकाठची अनेक गावे जलमय झाली. पुराचा तडाखा बसला. त्याच वेळी वीर धरणातील सोडलेले पाणी संगम जवळ भीमेत मिळाले व मोठी पुर सदृश्य स्थिती निर्माण झाली. उजनीच्या वरील धरणातून पाण्याचा मोठा विसर्ग सोडल्याने दर तासाला 1 टक्के एवढा विसर्ग वेगाने उजनीत पाणी वाढून मोठी समस्या निर्माण झाली. त्यामुळे हे धरण अनेक वेळा समस्या म्हणूनही ओळखले जाते. कारण या वेळी जिल्ह्याला 225 कोटी रुपयांचा फटका बसला.

1956 मध्ये भीमा नदीत दौंड येथून 4 लाख 50 हजार क्युसेक्स पाणी विसर्गाची सर्वात मोठी नोंद आहे. त्या वेळी उजनी धरण नसताना सुध्दा पंढरपूर शहरास मोठा महापुर आला व तेवढा मोठा पूर पुन्हा आला नाही. 1983 मध्ये उजनी पूर्ण झाल्या नंतर एवढाच विसर्ग 1956 एवढा आलेला होता पण हे पाणी कौशल्याचा वापर करून हळू हळू पात्रात सोडल्याने पंढरपूर शहराला तेवढा तडाखा बसला नाही. येथून पुढे तेवढा बसणार नाही असा अंदाज आहे. कारण हा विसर्ग आणीबाणीच्यावेळी मुख्य नदी पात्रात तसेच उजवा, डावा कालवा, सीना माढा कालव्यातून केल्याने हे संकट कमी होत आहे.

फायदे :- उजनी धरणाचे फायदे हे तोट्या पेक्षा जास्त आहेत. ते म्हणजे कृषी, औद्योगिक नागरी विकासासाठी बारा महिने पाणी मिळू लागले. त्यामुळे शेतीवर आधारीत अनेक उद्योग निर्माण झाले त्यातून रोजगार ग्रामीण भागाची

आर्थिक प्रगती झाली. या पाण्याचा उपयोग करून बारामती एम.आय.डी.सी., चिंचोळी, एम.आय.डी.सी., सोलापूर एम.आय.डी.सी., सितारमोंस कागद प्रकल्प तसेच सर्व साखर कारखान्यांना पाणी पुरवठा केला जातो. नजिकच्या काळात मराठवाड्याला या धरणाचे पाणी राखून ठेवले आहे. त्यामुळे लातूर, उस्मानाबाद या जिल्ह्यांना याचा फायदा होईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. सोलापूर सांख्यिकी माहिती 2010-11
2. सोलापूर माहिती पुस्तिका - अनमोल प्रकाशन
3. महाराष्ट्र 2011 - दास्ताने प्रकाशन
4. उजनी कार्यालय अहवाल - सोलापूर
5. Google Map Search Engine.